

ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. ЛИЗОГУБА В ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1888-1899 рр.)

До відміни кріпосного права в 1861 р. культурно-побутовими проблемами поміщицьких селян на загальнодержавному рівні практично ніхто не займався. Поодиноким явищем у селах були школи, лікарні, книгозбірні. Як підтвердження даній тезі наведемо свідчення відомого російського історика С.Пушкарьова, який писав: «Селяни були всі неграмотні. Дороги і мости перебували у гнітючому стані. Про агрономію ніхто не чув і навіть не підозрював про її існування» [1, 244].

Після звільнення селян, гостро постало питання про необхідність створення установ, які б взяли на себе відповідальність за вирішення болючих соціальних проблем. З цією метою в 1864 р. в 34 із 50 губерній європейської частини Російської імперії було введено земства. Як свідчить зміст «Положення про губернські і повітові земські установи», новостворений інститут самоврядування повинен опікуватися «... завідунням земським майном і капіталом; облаштуванням і утриманням місцевих шляхів сполучення; заходами по забезпеченню продовольством при будівництві церков; страхуванням майна; народною освітою і медициною; участю в попередженні епізоотій і охороні рослин від шкідників...» [1, 245].

Свідченням того, що новостворені установи знайшли своє місце в суспільно-політичному та економічному житті держави, яке було наповнене і наскрізь пронизане реформаторськими ідеями 60-х рр. XIX ст., стали перші оцінки очевидців, котрі проаналізували напрямки їхньої діяльності. Так, вже через декілька десятиліть після утворення земств з'явилися публікації, які умовно можна поділити на дві групи: наукові розвідки, де аналізуються всі сфери діяльності органів місцевого самоврядування і дослідження, що висвітлюють сільськогосподарські нововведення земців. Серед інших, на нашу думку, варто виокремити науковий доробок В.Дорошенка, М.Аненкова, В.Хижнякова, О.Русова та ряду інших дослідників, чії праці з'явилися до 1917 р. [2].

Варто зауважити, що діяльність земств залишається предметом уваги і сучасних істориків. Зокрема, розкриваючи особливості кооперативного руху в Лівобережній Україні у 1861-1917 рр., В.Половець акцентує увагу на участі місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин. Предметом уваги дослідників Т.Демченко, В.Онищенко, О.Рахна стала діяльність Чернігівського губернського і ряду повітових земств краю [3]. Праці названих авторів суттєво доповнили наукові здобутки попередників або ж розкрили зміст роботи цих перших представницьких організацій, котрі можна небезпідставно вважати прообразом парламентаризму в монархічній державі.

Незважаючи на наявність досить потужного доробку вчених, котрі спрямували свій науковий потенціал на дослідження діяльності земств, залишається ще чимало невивчених питань, відповіді на які викристалізували б роль і місце окремих особистостей - активних впроваджувачів, і водночас, щирих прибічників ідеї про необхідність створення органів місцевого самоврядування та забезпечення умов для їх ефективного функціонування.

Саме до таких належить представник давнього і відомого дворянського роду - Федір Андрійович Лизогуб (1851-1928 рр.). З огляду на те, що у попередніх публікаціях автора історії роду приділялося достатньо уваги, коротко зупинимось лише на окремих її сторінках з тим, щоб простежити вплив засад родового виховання і родинних традицій на формування особистості юнака, доля якого тісно

переплелася з найгострішими перипетіями суспільно-політичного життя держави в другій половині XIX - початку XX ст.

Як свідчать архівні документи, засновником роду був козак переяславського полку Кіндрат Іванович Лизогуб, нащадки якого - Яків і Юхим залишили помітний слід у військово-політичній історії України другої половини XVII ст. Не менш колоритною постаттю був і Яків Юхимович Лизогуб (1675-1749 рр.), славі справи якого припадають на першу половину наступного століття [4, 406].

Помітний слід в історії роду залишив батько Ф.Лизогуба - Андрій Іванович (1804-1865). Окрім того, що він був одним з найактивніших членів Чернігівського губернського комітету з підготовки реформи 1861 р., А.Лизогуб вирізнявся з-поміж інших настільки багатим і різноманітним духовним світом, що дружити або ж підтримувати товариські стосунки з седнівським поміщиком прагнули, а то і вважали за честь багато знатних людей того часу. Серед інших наведемо художника Л.Жемчужнікова, письменника Л.Глібова, а також Т.Шевченка, котрому під час заслання А.Лизогуб надав моральну і матеріальну підтримку, за що отримав офіційне попередження від шефа жандармів графа О.Орлова.

Відзначимо, що, окрім високодуховного виховання, діти А.Лизогуба здобули і пристойну освіту. Так, брати Федора - Ілля і Дмитро закінчили повний курс наук в одному з коледжів Франції, а сам він вимушено перервавши там навчання з причини повернення родини на Батьківщину, згодом здобув прагматичну, але від цього не менш якісну, агрономічну освіту. Після того, вже зі знанням справи зосередив свої зусилля на зміцненні власного маєтку. За свідченням архівних матеріалів, він володів у другій половині 90-х рр. XIX ст. майже 2 тис. десятин землі, що знаходилась у Седневі, Городнянському повіті і декількох хуторах Лохвицького повіту Полтавської губернії [5, 119]. Заповзятливий поміщик був господарем заводу, де вироблялася цегла і клінкерна тротуарна плитка.

Окрім зміцнення матеріального становища, зростав і авторитет Ф.Лизогуба серед дворян краю. Наслідком стало обрання його у 1888 р. предводителем городнянського повітового дворянства, а згодом - гласним місцевого земського зібрання. На цих почесних посадах він перебував до 1897 р., а в наступному році його обрали гласним чернігівського губернського земського зібрання [6, 20].

Саме цей період земської діяльності Ф.Лизогуба заслуговує на увагу, адже роки роботи його в органах місцевого самоврядування Чернігівщини сприяли формуванню і становленню ділових та особистісних якостей Федора Андрійовича, щедро володіючи якими, він досягнув політичних успіхів, уже очолюючи земські установи сусідньої Полтавської губернії, а також уберегли від непродуманих і невинуватих кроків на посту голови уряду Української держави.

Початок громадської діяльності Ф.Лизогуба припадає на 1888 р., коли його обрали гласним Городнянського повітового земства. Саме на цій посаді, а це наступні 9 років кропіткої роботи, Федір Андрійович виявив свої кращі риси. Серед них відзначимо вміння бачити глибину певної проблеми, а відтак, пропонувати комплексне її вирішення. Так, виконуючи почесний обов'язок попечителя Довжицької школи, у жовтні 1888 р. підготував доповідь, з якою виступив на зборах місцевого земства. Суть проблеми зводилась до того, що будівля школи не могла вмістити всіх бажаючих навчатися. Постало питання про необхідність прибудови додаткової навчальної кімнати. З огляду на це, Ф.Лизогуб просив земців надати йому для проведення реконструкції навчального закладу 50 крб. [7, 52]. Решту ж коштів він виділив особисто. На перший погляд здавалося б, що нічого особливого у діях попечителя школи немає, але привертає увагу його аргументація щодо потреби у розширенні площі класних кімнат. Наведемо уривок з доповіді: «У 1887 р. вчителька Уварова, не бажаючи мати неприємності з народом, прийняла до школи 80 осіб, але потім пожалкувала, бо учням довелося сидіти в різних приміщеннях, навіть, у холодному коридорі, а їй одночасно проводити заняття з такою кількістю школярів, так як розраховувати на допомогу помічниці не доводилося через відсутність для неї приміщення. Через зайнятість вчителька не звернула достатньої

уваги на випускну групу, а тому випуск у цьому році був гіршим за попередні, що неприпустимо» [7, 50]. Наголосимо на цій особливості Ф.Лизогуба - він і надалі в усьому дотримувався такої позиції: всі рішення, пропозиції, а також виділення коштів доцільні та виправдані лише за умови, що вони приведуть до якісних змін і забезпечать поступальний розвиток у майбутньому.

Характеризуючи ділові якості Ф.Лизогуба, відзначимо його вміння ґрунтовно і водночас чітко та конкретно виконувати доручені завдання, що свідчило про неабияку виконавчу дисципліну земського діяча. Показовим є приклад з підготовкою ним низки заходів для боротьби з розповсюдженням тоді шкідником - сараною. Як свідчать архівні матеріали, під час засідання сільськогосподарської економічної ради, яке відбулося 7 жовтня 1898 р. за участю голови Чернігівської губернської земської управи Ф.Уманця, де він поставив питання про необхідність переглянути правила і заходи боротьби з сараною, було створено комісію у складі Ф.Лизогуба, М.Корвальського-Гриневського і Е.Нітте [6, 16]. Названих членів економічної ради, а Ф.Лизогуб на той час входив до її складу і був гласним губернського земства, зобов'язали підготувати проект правил боротьби зі шкідниками, враховуючи їхній позитивний досвід при розв'язанні цього досить складного питання. На виконання поставленого завдання комісії визначили місячний термін.

Вивчені документи свідчать: комісія своєчасно впоралася з роботою, і 7 листопада 1898 р. Ф.Лизогуб доповів авторитетному зібранню про наслідки її діяльності. Зміст доповіді став основою рішення економічної ради, яка прийняла «Обов'язкові правила для Чернігівської губернії в боротьбі з сараною». Зокрема, там йдеться: «Для населення Чернігівської губернії встановлюється обов'язкова повинність по знищенню сарани, що відбувається натуральним і грошовим способом. Всі витрати, пов'язані з боротьбою проти сарани, покласти на губернське земство, склавши відповідний кошторис. У кожному повіті при земській управі створити комісію на чолі з предводителем дворянства» [6, 20]. Як бачимо, саме чітка і оперативна робота комісії, в першу чергу її голови Ф.Лизогуба, переконала представників місцевого самоврядування у важливості для сільського господарства губернії вирішення проблеми боротьби зі шкідниками і забезпечила ефективність роботи економічної ради.

Заслугує на увагу і вміння Ф.Лизогуба побачити та відчути перспективність у новій справі. Саме до такого висновку приходимо, проаналізувавши хід обговорення питання про доцільність створення в губернії садового розсадника, що було запропоновано земською управою. Виступаючи на засіданні, яке відбулося 24 січня 1896 р., Ф.Лизогуб, зокрема, сказав: «Ця пропозиція, здається мені, повністю відповідає завданням губернського земства і може бути надзвичайно корисною. При цьому розсадник повинен діяти на комерційній основі і перше, що треба зробити, так це найняти садівника-професіонала. Розсадник потрібно закласти на кількох десятинах, у ньому мають бути маточні дерева. При цьому земство продавало б саджанці всім бажаючим за собівартістю, а селянам, навіть дешевше. Для ефективної роботи, садівнику потрібно дати постійних помічників» [8, 242]. Завершуючи виступ, Ф.Лизогуб висловив здивування з приводу того, що таку «симпатичну ідею» не сприйняла більшість учасників зібрання і настійливо порадив детальніше вивчити дане питання та повернутися до його розгляду під час наступного засідання.

Як свідчить перебіг подій, губернське земство не відразу сприйняло аргументи Ф.Лизогуба, а тому реалізувати задум вдалося лише через три роки. Про це дізнаємося з протоколу засідання сільськогосподарської економічної ради, яке відбулося у березні 1899 р., де йшлося про закупівлю для Довжицького розсадника маточних дерев з уманського саду. На тому ж засіданні колеги Ф.Лизогуба відзначили його наполегливість у досягненні поставленої мети і визнали ідею створення розсадника «правильною і корисною» [9, 13].

Такою ж активною і наступальною була позиція Ф.Лизогуба під час

обговорення питань щодо організації та проведення вчительських курсів, а також при розгляді пропозиції про облаштування в губернії бібліотек. Найбільше суперечок виникло навколо визначення місця проведення курсів. Думки земців розділилися - одні пропонували робити це в Чернігові, інші - в повітах губернії. Ф.Лизогуб, поділяючи думку останніх, вважав, що проведення курсів на місцях дозволить охопити значно більшу кількість учителів, забезпечить всім їм умови для проведення показових уроків і водночас буде значно дешевше, ніж утримання педагогів у губернському місті [8, 224]. Документи свідчать, що довготривалі і гострі дебати закінчилися перемогою прибічників Ф.Лизогуба, а тому збори постановили: «Клопотання про організацію губернських курсів не порушувати. Надати у розпорядження повітових земств 6000 крб. (по 1200 крб. п'яти повітам) для відкриття педагогічних курсів [8, 232].

Такий же скрупульозний підхід виявив седнівський поміщик і при розгляді питань, пов'язаних з облаштуванням бібліотек. Так, він виступив категорично проти розміщення їх у будинках священика або в народних училищах, пропонуючи обрати для цього окремі приміщення, які після відповідного переобладнання найповніше відповідали б вимогам в організації бібліотечної справи. Більш того, Ф.Лизогуб не погодився з пропозицією призначити на посаду бібліотекарів колишніх учнів, яким з огляду на їхній вік достатньо було б, на думку деяких гласних, визначити річний оклад у розмірі 75 крб. [8, 202]. Мотивуючи свою незгоду, вік зауважив: «Бібліотекарем повинна бути людина не тільки грамотна, а й з певним життєвим досвідом. Такий працівник повинен орієнтуватися в людях, їхніх уподобаннях, смаках з тим, щоб підібрати і рекомендувати кожному індивідуально ту чи іншу літературу» [8, 204]. Виходячи з таких міркувань, Ф.Лизогуб запропонував облаштувати бібліотеки у повітових містечках, виділяючи місцевим земствам по 1000 крб., а платню бібліотекарю збільшити до 240 крб. за рік. Більшістю голосів колеги підтримали таку пропозицію [8, 205].

Але так було не завжди. Документи свідчать, що траплялися випадки, коли Ф.Лизогуб залишався у меншості, не знаходячи разом з однодумцями достатніх аргументів для обґрунтування своєї позиції. Саме так відбулося при вирішенні питання про губернську лікарню. Під час засідань 11 і 13 грудня 1893 р. губернські гласні вирішували долю цього медичного закладу. Думки розділилися. Частина земських чиновників вважала за доцільне закрити лікарню, створивши відповідні установи в повітах, інші - виступали за збереження її. До числа останніх належав і Ф.Лизогуб, який відзначив: «Третього дня ми 28 голосами проти 15 вирішили закрити губернську лікарню. Потрібно прямо сказати про те, що ні повіт, ні місто не зможе утримувати різнопрофільну медичну установу. Ми ж своїм рішенням спричинимо знищення обладнання, інструментів, втратимо дуже потужний кадровий потенціал. А головне - позбавимо сотні людей кваліфікованої допомоги, бо дільничні лікарі при всьому їхньому бажанні не зможуть бути енциклопедистами в медичній галузі. Повинен наголосити - я завжди з розумінням ставився до думки більшості, але в цьому випадку рішуче протестую і засуджую прийняте рішення» [10, 237]. Акцентуємо увагу на цьому прикладі тому, що чи не вперше Ф.Лизогуб, засвідчуючи свою позицію, вдався до критики на адресу не тільки своїх колег, а й керівництва губернського земства, яке на його думку, не виявило далекоглядності у такому важливому питанні.

Характеристика особистісних і ділових якостей Ф.Лизогуба в період його земської діяльності на Чернігівщині була б не повною і навіть однобокою, якби автор не вказала на певні недоліки в його роботі. Один з них - це неготовність ефективно працювати за умов, коли потрібно за рахунок надзусиль за короткий термін виконати кропітку роботу. До такого висновку приходимо, проаналізувавши хід підготовки сільськогосподарської виставки, проведення якої планувалося у Чернігові. Це питання розглядалося на засіданні економічної ради, що відбулося 7 листопада 1898 р. Передувало цьому створення комісії на чолі з

Ф.Лизогубом, який за дорученням земського зібрання, вивчивши порушену проблему, доповів колегам про неготовність відкрити виставку у 1899 р. і запропонував реалізувати задумане у 1900 р. Земці погодилися з аргументами голови комісії і доручили йому остаточно розв'язати всі організаційні питання з тим, щоб у визначений термін провести запланований захід [11, 21].

Документи свідчать, що з поставленим завданням Ф.Лизогуб не впорався. Більше того, важко погодитися з його поясненням причин, які завадили досягнути бажаного. На думку гласного, у канцелярії губернатора залишилося небагато матеріалів про те, як у 1884 р., в останнє у Чернігові, проходила подібна виставка, а часу, щоб зібрати потрібну інформацію було обмаль [12, 28].

Така позиція Ф.Лизогуба засвідчила, з одного боку, його бажання скрупульозно підходити до розв'язання будь-якого питання, а з іншого - неготовність працювати у нестандартних умовах, коли не вистачає часу і потрібен певний ризик, про ініціативи з одночасною відмовою від зайвої деталізації та дріб'язковості. У даному випадку можна стверджувати, що Ф.Лизогуб ставав заручником саме таких рис свого характеру, коли його позитивні якості за певних умов набували негативного значення і шкодили справі.

У такій думці утверджуємося, опрацювавши низку документів, в яких йдеться про характерні особливості діяльності авторитетного земського діяча. Так, у січні 1895 р. Ф.Лизогуб головував на земському зібранні і показав себе як чудовий організатор, але сталося це за умови кропіткої і довготривалої підготовчої роботи. Можна констатувати, що вже в «чернігівський» період у нього виробився свій стиль роботи і поведінки за тих чи інших обставин. І в першу чергу - це скрупульозність, неквапливість, намагання прорахувати всі можливі варіанти і наслідки від прийнятого рішення. А тому стає зрозумілою реакція на такі дії Ф.Лизогуба гетьмана П.Скоропадського, який даючи характеристику голові свого уряду писав: «Він все хотів зробити сам. Справ було багато і він не встигав. Важливі рішення не приймались своєчасно, час витрачався дарма. Де він був на висоті, так це під час засідань ради міністрів - це була його стихія, але й там він досить часто затягував вирішення питань, які не потребували детального вивчення. У Лизогуба не було розмаху, творчості і сміливості. Він як і багато земських діячів звик оглядатися на збори...» [13, 163].

Безумовно, будь-яка характеристика містить суб'єктивну оцінку, але автор вважає, що П. Скоропадський чітко підмітив найголовніше - Ф.Лизогубу були не властиві риси характеру діяча, які конче необхідні на переломних етапах історії, коли потрібно діяти рішуче і жорстко, твердо відстоюючи власну позицію, виявляти ініціативу та брати на себе відповідальність за прийняті часто не популярні рішення.

І все ж, незважаючи на те, що Ф.Лизогуб не завжди був переконливим при розв'язанні окремих проблем, земська діяльність його на Чернігівщині засвідчила появу у краї непересічної особистості, патріота, вдумливого громадського діяча, котрий доклав чимало зусиль для розвитку в губернії місцевого самоврядування і формуванню у земських чиновників почуття відповідальності та обов'язку перед своїм народом і державою.

Джерела та література:

1. Пушкирев С. Россия 1801-1917: власть и общество. - М.: Посев, 2001. - 671 с.
2. Дорошенко В. З історії земства на Україні. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. - Львів-Київ, 1910. - 68 с.; Анненков Н. Задачи губернского земства. - СПб., 1890. - 99 с.; Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. - Петроград, 1916. - 251 с.; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. - К., 1914. - 115 с.
3. Половец В. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). - Чернігів: Просвіта, 2002. - 265 с.
4. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. - К., 2001. - 1135 с.
5. Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 3. - К., 1908. - 496 с.
6. Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов. - 1898. - № 10. - 119 с.
7. Там само. - 1895. - № 27. - 243 с.
8. Там само. - 1897. - № 1-3. - 499 с.

9. Там само. - 1899. - № 3-4. - 467 с.
 10. Там само. - 1893. - № 12. - 286 с.
 11. Там само. - 1898. - № 11-12. - 123 с.
 12. Там само. - 1899. - № 12. - 162 с.
 13. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 - грудень 1918). - Київ, Філадельфія, 1995. - 493 с.
-

Наталія Дмитренко

ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА ОКРУЖНИХ МУЗЕЇВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ

Питання збереження національної історико-культурної спадщини постало в перші місяці після перемоги Лютневої революції 1917 року. Перевага у практичному вирішенні завдань пам'яткоохоронної роботи надавалась, природно, музеям, оскільки вони були місцями, де акумулювались, зберігались та пропагувались культурні цінності.

Нагальною проблемою було створення загальнонаціонального центру, який би координував дії музеїв, архівів, бібліотек, громадських об'єднань у справі пам'яткоохоронної роботи.

Весною 1917 року був створений проект статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва (ЦКОПСІМ).⁽¹⁾ Статут був затверджений на організаційному зібранні ЦКОПСІМ у травні 1917 року. Прізвища дійсних членів комітету - М.С.Грушевський, П.П.Курінний, В.Г.Леонтович, М.Ф.Біляшівський, В.Л.Модзалевський, Д.І.Яворницький та інші - свідчать про важливість завдань, поставлених перед комітетом у справі відродження культурних традицій українського народу, його національної свідомості.⁽²⁾

Вкрай складна політична ситуація на початку 1918 року (перемога більшовиків, проголошення Української Народної республіки, 1-й Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові) обернулася збройним конфліктом між українською та радянською владами, а це в свою чергу призвело до розорення та пограбувань. Актуальною справою того часу була охорона культурних цінностей, що перебували у поміщицьких маєтках. Губернським, повітовим комісарам доручалося взяти під опіку пам'ятки старовини та негайно сповіщати про всі факти їх пограбування та нищення.⁽³⁾

Ще одна спроба централізувати пам'яткоохоронний рух в Україні була зроблена за часів уряду гетьмана П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 року). Спеціальним органом управління культурним будівництвом стає Головне управління мистецтв та національної культури на чолі з відомим українським діячем П.Я.Дорошенком. Одним із структурних підрозділів управління, якому підпорядковувались музеї, був відділ охорони пам'яток старовини та секція музеїв. Вони вирішували питання охорони колекцій старовинних речей, забезпечували приміщеннями нові колекційні збірки, брали участь у створенні експозицій. На місцях справу втілення конкретних програм по охороні та популяризації історико-культурних пам'яток було покладено на комісарів по охороні пам'яток. З цією метою відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури розробив положення про місцевих комісарів.⁽⁴⁾ Повноваження комісара на Чернігівщині надані були Б.Милорадовичу.

11-12 грудня 1917 року у Харкові відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд рад, який проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.⁽⁵⁾ Відтепер усі декрети і розпорядження РНК РСФРР набували чинності і на території України. На основі відповідних актів було створено державну систему охорони пам'яток. У січні 1919 року при Наркомосвіті УСРР була створена Всеукраїнська рада мистецтв, котра повинна була вирішувати питання збереження